

Олег Данильян

ДАНИЛЬЯН Олег Геннадійович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія, історіософія, сучасна правова культура.

ДЕЯКІ НАПРЯМКИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Визначені в Конституції України завдання по створенню демократичної, соціальної, правової держави не можуть бути вирішені без певного рівня правової культури суспільства. Адже відомо, що саме правова культура є найважливішим чинником, що сприяє становленню правової системи держави і демократичних підвалин суспільства, впливає на регулювання всього спектра соціальних відносин у ньому, підтримує і закріплює його цілісність, стабільний правопорядок.

У той же час, формування правової культури в перехідному суспільстві, у тому числі й в українському, являє собою досить складне і суперечливе завдання. З одного боку, як уже зазначалося, створення демократичної, правової держави передбачає досить високий рівень правової культури населення, працівників державного апарата; з другого боку, у перехідному суспільстві відсутні необхідні умови для формування правової культури, що знаходиться, як правило, на досить низькому рівні. У зв'язку з цим значної актуальності набуває проблема формування правової культури в умовах перехідного суспільства. Не випадково, що завдання по підвищенню рівня правової культури населення і правосвідомості людини і громадянина, формуванню поваги до закону підняті до рівня основних напрямків державної політики.

Окремим питанням формування правової культури юристів, студентів, учнівської молоді та громадян демократичного суспільства в цілому присвячені труди таких науковців, як О. Аграновська, О. Ганзенко, В. Головченко, К. Колесніченко, Т. Кушнірова, С. Легуша, М. Подберезський, О. Пометун, О. Семитко, А. Скуратівський, В. Черней та ін [1-8]. У той же час, незважаючи на свою безумовну актуальність, проблема формування правової культури в перехідному суспільстві залишається в юридичній науці недостатньо розробленою. Як показує аналіз юридичної літератури, проблеми реального стану правової культури в перехідному суспільстві, специфіки формування правової культури в транзитивний період, обґрунтування напрямків по оптимізації процесу формування правової культури в умовах трансформації правової системи, залишаються поки, за рідкісним винятком (М. Матузов, О. Менюк, Ю. Тодико [9-11] за межами інтересів сучасних дослідників. Дійсність же така, що немає жодного дня, коли засоби масової інформації не вказували б на правовий нігілізм, юридичний безлад і правове безкультур'я, що процвітають в українському суспільстві.

З погляду класичного наукового підходу сама постановка питання про цілеспрямоване підвищення рівня формування правової культури в конкретний термін у певному суспільстві не зовсім коректна. Дійсно, розвиток правової культури (який, до речі, може мати як прогресивний, регресивний, так і катастрофічний характер) — це природний процес, що визначається безліччю об'єктивних факторів, що не залежать від інтересів, планів і намірів соціального суб'єкта. Тому цей процес не можна вирішити «кавалерійським наскоком», прискорити президентським указом або зупинити рішенням парламентської більшості. Коли говорять про формування правової культури, мабуть, повинно йтися про заходи, які створюють для цього процесу необхідні передумови, що дозволяють найвищою мірою виявлятися об'єктивним факторам, які і повинні виступати як умови по розвитку правової культури перехідного суспільства.

У той же час, об'єктивність процесу формування правової культури суспільства не означає усунення суб'єктивного, людського фактора з цього процесу. У перехідних умовах, коли суспільству необхідно в багатьох сферах соціальної дійсності (політичній, правовій,

економічній та ін.) пройти у своєму розвитку за кілька десятиліть шлях, на який західноєвропейські країни витратили не менш двох сторіч, формування необхідного рівня правової культури не може бути автоматичним або стихійним процесом. Це процес, який вимагає управлінського впливу, створення ефективних соціальних інститутів по формуванню правової культури, визначення основних напрямків по оптимізації діяльності цих інститутів.

Автор не ставить перед собою завдання докладного розгляду проблеми соціальних інститутів і оптимізації їхньої діяльності, а вважає за необхідне визначити свій підхід до цього питання. На нашу думку, соціальні інститути являють собою сукупність осіб, закладів, забезпечених певними матеріальними засобами, системою санкцій і виконуючих певну суспільну функцію. Іншими словами, це елементи соціальної системи, визначені механізми формалізації і регулювання поведінки суб'єктів у конкретній сфері за допомогою законів, моральних, правових, релігійних і культурних норм, правил, традицій, політичної, правової, економічної доцільності. Отже, весь комплекс безпосередніх і опосередкованих дій суб'єктів і закладів суспільства, спрямований на формування правової культури і являє собою сутність соціальних інститутів у цій сфері. До основних інститутів, що тією чи іншою мірою виконують функцію по формуванню правової культури в перехідному суспільстві, можна віднести державу, інститути культури і соціалізації, політичні партії і суспільні рухи, інститути правопорядку і соціального контролю, прав людини, правового виховання, регулювання правових конфліктів та ін.

Під оптимізацією діяльності соціальних інститутів по формуванню правової культури в цьому контексті автор розуміє приведення даних інститутів у такий стан, який дозволяє їм виконувати визначені для них функції найефективніше відповідно до критеріїв оптимальності. Основним критерієм оптимальності соціальних інститутів по формуванню правової культури може служити досягнутий рівень правової поведінки, правового виховання, правосвідомості і правозастосування в конкретному суспільстві, який визначається сукупністю різних емпіричних методів.

Оптимізація конкретного соціального інституту по формуванню правової культури в перехідному суспільстві дозволяє вироблення таких технологій соціальної діяльності, у рамках яких ця діяльність давала б максимальний результат. Це можливо за умови, коли напрямки, форми і методи формування правової культури відповідають характеру існуючої правової реальності.

Таким чином, оптимізація діяльності соціальних інститутів по формуванню правової культури надає цьому процесу такі форми, які здатні в найбільшій мірою використовувати конструктивний потенціал існуючої правової реальності і знизити до мінімального рівня її деструктивні складові. Саме в цьому полягає суть оптимізації діяльності соціальних інститутів по формуванню правової культури перехідного суспільства.

Найважливішим соціальним інститутом по формуванню правової культури перехідного суспільства є правове виховання. Правове виховання — це цілеспрямована діяльність по трансляції (передачі) правової культури, правового досвіду, правових ідеалів і механізмів регулювання конфліктів у суспільстві від одного покоління до іншого [12]. Правове виховання має на меті розвиток правової свідомості людини і правової культури суспільства в цілому.

Поняття правове виховання багатозначне. Його можна розглядати як у широкому, так і вузькому розумінні цього слова. У широкому розумінні це поняття означає не власне правове виховання, а правову соціалізацію людини, коли вона «виховується» навколишнім середовищем, усією юридичною практикою і поведінкою людей, посадових осіб — представників державного апарату в правовій сфері. У цьому разі соціалізація являє собою об'єктивно-спонтанний процес трансформації індивідуальної свідомості у відповідному соціокультурному контексті, а до її найважливіших функцій відносять: відтворення суб'єкта соціально-історичного процесу, забезпечення наступності в розвитку культури і цивілізації, підтримка безконфліктного стану суспільства за допомогою адаптації суб'єкта до соціального середовища [13]. Що стосується правового виховання у вузькому розумінні, то в цьому разі під

ним розуміють цілеспрямований процес засвоєння людиною певної системи правових знань, норм і цінностей, що дозволяють йому функціонувати як повноправному членові суспільства.

Особлива роль соціалізації в процесі формування правової культури в перехідних суспільствах пояснюється тим, що перехідне суспільство являє собою соціум на етапі різких змін на макросоціальному рівні при досить малих змінах на мікрорівні. Такі раптові тектонічні зрушення в соціально-політичній, правовій, економічній та інших сферах закономірно викликають потребу в пристосуванні внутрішнього світу людини до змін, що відбуваються. Це пристосування, у свою чергу, можна представити як зміну (трансформацію) соціальних і правових цінностей, зразків поведінки, інтересів відповідно до принципово нової правової системи, характерної для суспільно-політичного буття, що формується.

Складність соціалізації в перехідному суспільстві обумовлюється ще й тим, що в ньому зруйновані або тільки формуються інститути правової соціалізації, покликані виховувати індивідів у дусі нової системи правових цінностей (яка сама ще часто є предметом гострих дискусій).

Однак усі ці проблеми і труднощі не повинні відвертати увагу правлячої еліти суспільства від проблем правової соціалізації, в іншому випадку ситуація може набути рис некерованого правового хаосу.

В ідеалі, формуючи, затверджуючи і закріплюючи нові соціальні і правові цінності, перехідне суспільство повинне тим самим визначати бажаний для нього загальний, стратегічний напрямок дії і взаємодії своїх суб'єктів, орієнтуючи їхню поведінку в руслі встановлених ним загальних рамок. Наприклад, якщо демократія з властивим їй гуманізмом визначається як пріоритетна цінність суспільства, то тим самим це суспільство стимулює дії суб'єктів, які живуть у ньому, у руслі визнання пріоритету прав і свобод людини, забезпечення умов справжнього народовладдя і реальної турботи про благо людини.

І навпаки, якщо в суспільстві як пріоритетні цінності визначені цінності «дикого ринку», які ставлять основну масу населення в умови виживання за будь-яку ціну, то в цьому разі таке суспільство стимулює формування в людей світогляду, що сприймає інших людей з позиції «панування — підпорядкування», «свої — чужі», що ще більш розколює суспільство і загрожує соціальними колізіями.

Продовженням правової соціалізації і її складовою частиною в справі формування правової культури в перехідному суспільстві є власне правове виховання, під яким розуміють як цілеспрямований процес виховного впливу на людину, так і результат цього процесу, тобто правова вихованість особистості, рівень її правової культури.

У сфері правового виховання в перехідному суспільстві основними завданнями є: підвищення загальної моралі громадян, популяризація правових знань (у тому числі через засоби масової інформації), використання рольових ігор і практичних ситуацій, пробудження інтересу в населення до правових знань і підвищення їхньої доступності, застосування методів реклами і «public relations», розвиток сімейного правового виховання. Усе це є неможливим без науково обґрунтованої державної політики у сфері правового виховання, яка, на жаль, в Україні поки що відсутня. Тому для піднесення рівня правової культури громадян України насамперед потрібно виробити чітку державну політику у сфері правового виховання, системний, науковий підхід до проведення відповідних заходів, скоординувати всі зусилля державних органів на цьому процесі.

Важливо також повною мірою використовувати весь позитивний досвід, що був накопичений у нашій країні за минулі десятиліття. Причому використовувати цей досвід необхідно творчо, тому що деякі питання правового виховання слід вирішувати на концептуально новій основі, виходячи із завдань нинішнього етапу розвитку України як суверенної держави, що прагне стати демократичною і правовою. При цьому необхідно пам'ятати і те, що вирішення завдань по формуванню сучасної правової культури в громадян перехідного суспільства залежить не тільки від держави, але й від зусиль усієї громадськості, кожного громадянина країни.

Відомо, що правове виховання тісно пов'язане із правовим навчанням: виховання не може обходитися без навчання, а навчання в свою чергу має і виховний вплив. У зв'язку з цим слід особливо наголосити на правовому навчанні у справі формування правової культури в перехідному суспільстві. Правове навчання — це цілеспрямований, організований, систематичний процес оволодіння правовими знаннями і навичками правової поведінки. Завдання правового навчання в Україні визначені Конституцією України, яка виходить із того, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека повинні стати найвищою соціальною цінністю. Як наслідок, формування правової культури населення і насамперед молоді є сьогодні однією з основних складових головної мети національної освіти, про що зазначено в державній національній програмі «Освіта. (Україна XXI століття)». Іншими керівними документами, що визначають правову освіту в Україні є: Концепція викладання гуманітарних і соціально-економічних дисциплін, проект Державної програми розвитку юридичної науки. Відповідно до цих документів і повинен будуватися процес правового навчання, спрямований на формування правової культури населення.

Позитивне вирішення завдань по формуванню правової культури в перехідному суспільстві неможливе без високого рівня розвитку в країні юридичної науки, зокрема політико-правової думки. Правова культура не може існувати без інтелектуальних джерел у працях наукової, філософської, релігійної творчості, зверненої на осмислення держави, права, прав, свобод і обов'язків людини, конкретних способів регулювання взаємин людей. Для прогресу правової культури першорядне значення має розвиток фундаментальних юридичних досліджень, насамперед в галузі філософії права, загальної теорії держави і права, що створюють поле для розробок спеціальних, галузевих юридичних наук. Без нових базисних досліджень у теорії права і держави правова культура починає «висихати» інтелектуально, втрачати перспективу, розуміння суті того, що відбувається в соціально-політичній і власне юридичній галузях мінливого світу. У сфері юридичної науки і юридичної освіти також необхідний подальший розвиток наукових досліджень у галузі правової культури, подолання розриву між наукою і практикою, підвищення ефективності вищої юридичної освіти, введення юридичних дисциплін у не юридичних вузах і загальноосвітніх закладах.

Серед інших конкретних напрямків по формуванню правової культури в різних сферах життя перехідного суспільства можна вирізнити такі:

- у сфері загальнодержавної стратегії — направленість державної політики на захист інтересів особи, вироблення єдиної правової політики, усіляке забезпечення добробуту громадян, найсуворіше дотримання Конституції і законів усіма державними органами;
- у сфері правотворчості — професіоналізація законодавчої діяльності, надання населенню права реальної законодавчої ініціативи, поширення знань у галузі юридичної техніки, широке публічне висвітлення законопроектної діяльності, посилення юридичної відповідальності за порушення прав і свобод громадян;
- у сфері правозастосування — ліцензування юридичних професій, розвиток судової системи, забезпечення прямої дії норм Конституції, проведення практичних семінарів для працівників державних органів, створення консультативних рад при юридичних відомствах;
- у сфері громадянського суспільства й власної ініціативи — розвиток системи громадських організацій, активне відстоювання особою своїх прав, боротьба з будь-якими проявами беззаконня і сваволі.

Література

1. *Ганзенко О.О.* Конституційні засади формування правової культури особи // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 12. — Київ, 2001. — С.170-174.
2. *Головченко В., Черней В.* Правова та політична культура в українському суспільстві // Юридичний вісник України. — 2002. — 2-8 березня (№9). — С. 6-7.
3. *Колесниченко К.* Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура // Право України. 2001. — № 4. — С.21-23, 39.

4. *Легуша С.М.* Стан та перспективи формування правової свідомості та правової культури громадян в період державотворення в Україні // *Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 12.* — Київ, 2001. — С.42-47.
5. *Менюк О.А.* Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура // *Право України.* — 2001. — №4. — С.21-23, 39.
6. *Пометун О.І., Кушнірова Т.В.* Нові підходи у формуванні правової свідомості громадян демократичного суспільства // *Закон і підліток: Матеріали обл. наук.-практичн. конференції. Донецьк, 27 жовтня 2000 р.* — Донецьк, 2001. — С.166-173.
7. *Семитко А.П.* Развитие правовой культуры как правовой процесс: Монография. Для научных работников, преподавателей студентов. Екатеринбург, 1996.
8. *Скуратівський А.* Правова культура в контексте особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців // *Вістник Української Академії державного управління при Президентові України.* — 2002. — №1. — С.415-425.
9. *Матузов Н.И.* Правовой нигилизм и правовой идеализм // *Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько.* — 2-е изд. — М., 2000. — С.695-709.
10. *Тодыка Ю.Н.* Конституционные основы формирования правовой культуры: Монография. — Х., 2001.
11. *Нерсесянц В.С.* Философия права. Ученик для вузов. — М., 1998.
12. *Баранов В.М., Сальников В.П. и др.* Правосознание, правовая культура и правовое воспитание // *Теория государства и права: Учебник / Под ред. В.К.Бабаева.* — М., 2002.
13. *Можейко М.А.* Социализация // *Новейший философский словарь: 2-е изд.* — Мн., 2001. — С.964.

Надійшла до редакцій 27.08.2006 р.